

М. К. Чаеўская

кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства
філалагічнага факультэта БДУ

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫ СПАСАБ УТВАРЭННЯ ТЭРМІНАЎ МІЖНАРОДНЫХ АДНОСІН

Вывучэнне працэсаў наймення спецыяльных паняццяў, структурных асаблівасцей спецыяльных адзінак, спосабаў іх удасканалення адносіцца да актуальных накірункаў анамасіялагічнага тэрміназнаўства. Шматлікія лінгвістычныя працы, прысвечаныя пытанням тэрмінатворчасці, пацвярджаюць сучасную запатрабаванасць падобных даследаванняў. У большасці выпадкаў разгляд пачынаецца з характарыстыкі лексіка-семантычнага спосабу тэрмінаўтварэння. Па-першае, гэта старажытны прыём, пры якім адбываецца «семантычнае пераўтварэнне агульнаўжывальных слоў, прыстасаванне іх для выкарыстання ў новай якасці як адзінак намінацыі спецыяльнай сферы мовы» [3, с. 3]. Па-другое, у агульналітаратурнай мове семантычныя пераўтварэнні характарызуюцца храналагічнай працягласцю і звычайна трактуюцца як «вынік працяглай эвалюцыі слова» [2, с. 102], а ў тэрміналагічным словаўтварэнні «адбываецца прыпадабненне існуючых слоў без працяглай эвалюцыі» [2, с. 102]. Па-трэцяе, на пачатковым этапе развіцця тэрміналогіі лексіка-семантычны спосаб з'яўляецца самым прадуктыўным, паколькі выкарыстанне агульнаўжывальнага слова для наймення спецыяльнага паняцця вельмі «даступнае, простае і зручнае» [6, с. 14]. У першых «носьбітаў тэрміналогіі не было вялікага выбару моўных сродкаў» [6, с. 13–14].

Большасць тэрмінаў, утвораных лексіка-семантычным спосабам, тэматычна дэтэрмінавана. Заўважаецца тэматычная сувязь біфункцыянальных адзінак, што адначасова адносяцца і да агульнаўжывальнай і да спецыяльнай лексікі, з грамадствам, прыродай, чалавекам. Таму невыпадкова, як адзначае В. М. Прохарава, «тэрміны лексіка-семантычнага ўтварэння займаюць

значнае месца ў тэрміналогіі агульнатэхнічнай, <...> дыпламатычнай, эканамічнай, ваеннай, <...> медыцынскай...» [6, с. 11].

Здольнасць жа спецыяльных адзінак выкарыстоўвацца і ў якасці агульнаўжывальных слоў і ў якасці тэрмінаў можа садзейнічаць не зусім дакладнай выснове аб поўным супадзенні зместу. Аднак варта ўлічыць, што фарміраванне спецыяльнага паняцця прадвызначае пэўныя змены значэння. З гэтай прычыны не могуць быць аднолькавымі тлумачэнне агульнаўжывальнага слова і дэфініцыя тэрміна. На больш позніх этапах развіцця літаратурнай мовы разыходжанні паміж «старымі значэннямі» і «новымі паняццямі» становяцца ўсё больш істотнымі, бо «тэрміны наступнай па часе ўзнікнення групы паяўляюцца ў выніку семантычных зрухаў» [1, с. 125].

У складзе лексіка-семантычных зрухаў многія даследчыкі (С. В. Грынёў-Грыневіч, В. П. Даніленка, В. М. Прохарава, В. А. Татарынаў) дадаткова вылучаюць некаторыя спосабы. Паводле С. В. Грынёва-Грыневіча, зводная класіфікацыйная схема павінна ўключаць наступныя паняцці: «тэрміналагізацыя агульнаўжывальнага значэння слова, расшырэнне значэння агульнаўжывальнага слова, метафарызацыя значэння агульнаўжывальнага слова, метанімічны перанос значэння агульнаўжывальнага слова, спецыялізацыя значэння агульнаўжывальнага слова, міжсістэмнае запазычанне лексем, запазычанне іншамовных лексем і тэрмінаэлементаў» [1, с. 123]. З магчымасцю выкарыстання паняццяў: расшырэнне, спецыялізацыя, метафарызацыя, метанімічны перанос значэння, – пагаджаюцца В. П. Даніленка, М. У. Косава, В. М. Прохарава, Я. А. Федарчэнка і інш. Менавіта да гэтых паняццяў звяртаюцца часцей за ўсё мовазнаўцы, аналізуючы ўтварэнне тэрмінаў, розных па сваёй галіновай прыналежнасці. В. А. Татарынаў, напрыклад, прапаноўвае «наступныя віды семантычнага развіцця:

1) тэрміналагізацыя – поўны пераход сукупнай семантыкі слова ў зноў утвараемы тэрмін ці яе спецыялізацыя (расшырэнне ці звужэнне значэння);

2) трапеічнае тэрмінаўтварэнне – частковае выкарыстанне семантыкі слова (метафара, метанімія);

3) марфалага-трапеічнае тэрмінаўтварэнне – канвенцыянальнае нарошчванне семантыкі слова адначасова са структурнымі пераўтварэннямі слоў» [цыт. па: 4, с. 234]. На віды, уключаныя ў класіфікацыю

В. А. Татарынавым, арыентуюцца асобныя даследчыкі прыродазнаўчай тэрміналогіі (Л. А. Матвеева, Л. С. Рудзінская).

Пры наяўнасці розных класіфікацыйных падыходаў у выдзяленні лексіка-семантычных спосабаў прыярытэтнай нам уяўляецца канцэпцыя С. В. Грынева-Грыневіча. На яе асноўныя палажэнні абапіралася вывучэнне выбаркі тэрмінаў міжнародных адносін, утвораных лексіка-семантычным спосабам.

З прычыны старажытнасці грамадска-палітычных, а таксама аналізуемых дыпламатычных тэрмінаў, утвораных лексіка-семантычным спосабам, актуальнай з'яўляецца заўвага аб мэтазгоднасці вывучэння гэтых адзінак у дыяхранічным аспекце. Сінхроннае даследаванне не заўсёды можа забяспечыць дакладнасць у вызначэнні спосабаў утварэння тэрмінаў, паколькі мае меншы патэнцыял інфарматыўнасці.

Дыяхранічны аналіз некаторых слоў, змешчаных у гістарычным слоўніку, дазваляе выявіць пэўныя семантычныя змены. Так, напрыклад, лексемы: *згода* (1495), *законъ* (1509), *право* (1529), *урадъ* (1529), *держава* (1547), *особа* (1552), *привилей* (1552), *статутъ* (1566), *межа* (1582), *краина* (пач. XVII ст.) (у дужках указаны год першага паяўлення слова ў пісьмовых тэкстах – М. Ч.), – адносяцца да прыкладаў, што ілюструюць паступовыя семантычныя пераўтварэнні, абумоўленыя «ўзбагачэннем чалавека вопытам і фарміраваннем у яго спецыяльных уяўленняў, а затым навуковых паняццяў» [1, с. 125]. У пераважнай большасці пералічаныя адзінкі полісемічныя. Сярод значэнняў, зафіксаваных у слоўнікавым артыкуле, прысутнічае варыянт, здольны абслугоўваць тэрміналагічную сістэму.

Запазычаным з агульнаўжывальных з'яўляецца старажытнае агульнаславянскае слова *асоба*, адно са значэнняў якога выступае як самастойнае тэрміналагічнае. У этымалагічных слоўніках рускай мовы прыводзяцца значэнні: 'асоба, як такая, вылучаная з калектыву', 'важная асоба, персана'. Гістарычны слоўнік беларускай мовы ўтрымлівае 4 значэнні: 'асоба', 'індывідуум', 'аблічча', 'від'. Прыклады, узятых аўтарамі слоўніка са Статута Вялікага Княства Літоўскага 1566 г. (*особы врядовые сами судили*), з Кнігі Віленскага замкавага суда 1552 г. (*нетъ ведома якие особы его де^и самого збили*) (КГСБМ, с. 563), пацвярджаюць правамернасць высновы аб тэрміналагізацыі слова *асоба*, сведчаць пра фарміраванне галіновай тэрміналогіі шляхам выкарыстання магчымасцей семантычнага спосабу.

Невялікай колькасцю адзінак прадстаўлены расшырэнне і спецыялізацыя (звужэнне) значэння. Слова *краіна*, *мяжа*, *статут* расшырылі значэнне. На ранніх этапах развіцця яны адносіліся да монасемічных. Першапачаткова слова *краіна* ўжывалася толькі ў значэнні ‘дзяржава’ (*забежалъ ему миколой ца^р той^ж краины*) (КГСБМ, с. 367), слова *мяжа* мела значэнне ‘палоска зямлі паміж палеткамі’ (*межи старовечные попованы*) (КГСБМ, с. 413), слова *статут* рэпрэзентавала толькі ‘дакумент ВКЛ’ (*выда^н есть сесъ ста^тутъ на со^име ва^нномъ*) (КГСБМ, с. 884). З цягам часу да зарэгістраваных значэнняў слоў дадаецца яшчэ новае. У расшыраным значэнні *краіна* пачынае ўжывацца для наймення ‘мясцовасці, тэрыторыі, краю’, *мяжой* пачынаюць называць ‘прыродную або ўмоўную лінію падзелу паміж асобнымі ўчасткамі, уладаннямі, паміж сумежнымі дзяржавамі’, а *статут* – гэта ‘звод правіл, якія вызначаюць і рэгулююць парадак дзейнасці, выканання ці прымянення чаго-небудзь’.

Асобныя дыпламатычныя тэрміны ўтварыліся пры дапамозе звужэння ці спецыялізацыі значэння. Паводле меркавання Я. А. Федарчэнка, «спецыялізацыя значэння слова дасягаецца шляхам замацавання пры дапамозе дэфініцыі за існуючым, вядомым словам дадатковых прымет» [7, с. 24]. У якасці прыкладаў можна прывесці тэрміны: *дзяржава* – ‘палітычная арганізацыя пануючага класа краіны для захавання існуючага парадку і падаўлення супраціўлення іншых класаў, а таксама краіна з такой палітычнай арганізацыяй’ замест старажытных варыянтаў: ‘улада’, ‘уладанне’, ‘дзяржава’, ‘скіпетр’; *урад* – ‘вышэйшы выканаўчы і распарадчы орган дзяржаўнай улады, які ажыццяўляе непасрэднае кіраванне краінай’ замест ранейшых значэнняў: ‘урад’, ‘штат прадстаўнікоў ураду’, ‘кіраўнічая пасада’, ‘тэрытарыяльная адзінка, падпарадкаваная ўраду’.

Спецыялізацыя значэння выяўляецца не толькі пры разглядзе старажытных тэрмінаў-назоўнікаў, але і пры аналізе словаўтваральнага патэнцыялу дзеясловаў, прыметнікаў. *Годный* (*гожий*, *гожый*), *заборонити* (*забранити*, *забронити*), *нарадити* (*знарядити*, *нараити*, *наредити*, *нарядити*), *обовязати* (*обовезати*) і *обязати* (*обвежати*, *обвезати*, *обезати*, *обязати*), *поверити* (*поверыти*), напрыклад, сталі вытворнай асновай для назоўнікаў *годность*, *заборона*, *нарада*, *обовязокъ*, *повереный*. Такія дэрываты, якія з цягам часу звужаюць значэнне, нават з улікам іх невялікай колькасці, як лічыць С. В. Грынеў-Грыневіч, «складаюць ядро тэрміналогіі».

Магчымасць выкарыстання тэрмінаў, што ўтварыліся ў выніку метафарычнага пераносу, абумоўлена ўздзеяннем асацыятыўнага мыслення на навуковае пазнанне. «Метафара як сродак выражэння спецыяльнага паняцця аблягчае перадачу ведаў, суадносячы спецыяльнае паняцце з агульнавядомым, а таксама дае пэўную разумовую ўстаноўку, пэўны падыход да паняцця» [5, с. 91].

Традыцыйна вылучаюць асацыяцыі паводле падабенства знешніх прымет, уласцівасцей і паводле падабенства функцый. Навуковыя метафары, якія спачатку былі заснаваны на знешнім падабенстве, праз некаторы час пачынаюць успрымацца як лексічныя сродкі, матываваныя яшчэ і аналагічнасцю ўнутраных асаблівасцей «рэалій і аб'ектаў навуковага пазнання». Менавіта зыходзячы з такіх разважанняў, правамерна характарызаваць метафарычны перанос у складзе лексіка-семантычнага спосабу як адзін з прадуктыўных. З такой высновай нельга не пагадзіцца. Вывучаючы навуковыя тэксты дыпламатычнай накіраванасці, знаходзім шматлікія прыклады мэтазгоднага і эфектыўнага выкарыстання метафары пры апісанні навуковых рэалій. Пры гэтым у складзе навуковых метафар прадстаўлена як канкрэтная, так і абстрактная лексіка. Напрыклад, агульнаўжывальныя канкрэтныя назоўнікі *інструмент*, *калідор*, *кола*, *пояс*, *прастора*, *стрыжань*, *твар*, *хваля* ў спалучэннях *інструмент улады*, *кола грамадства*, *калідор улады*, *пояс добрасуседства*, *прастора бяспекі*, *стрыжань палітыкі*, *знешнепалітычны твар*, *хваля імперскіх амбіцый* дазваляюць падаць новыя паняцці ў знаёмай форме.

Канкрэтная лексіка метафарызуецца паводле падабенства формы, месцазнаходжання, функцыі. У большасці выпадкаў вызначыць від пераносу ўзгаданай лексікі нескладана. Метафарызацыя ж абстрактнай лексікі мае свае адрозненні, што абумоўлена цяжкасцю класіфікацыі дыферэнцыяльных прымет паняццяў, «падабенства якіх з'яўляецца асновай метафарычнага пераносу і ўтварэння тэрміна» [6, с. 55]. Найчасцей тэрміны-метафары ўтвараюцца ад назваў з'яў і працэсаў, звязаных з фізічным станам чалавека і жывых істот (*ахаладжэнне палітычных адносін*, *замарожванне камерцыйнай дзейнасці*, *прыхільнасць краіны*), псіхічным жыццём чалавека (*уразлівасць эканомікі*), сацыяльным жыццём чалавека (*крах эканамічнага жыцця*, *персаніфікацыя палітычнага працэсу*).

У тэрмінасістэме міжнародных адносін пашыраны і тэрміны метанімічнага ўтварэння. У аснове пераносу замена назвы якога-небудзь прадмета ці з’явы назвай другога прадмета на аснове сумежнасці. Даследаваныя тэксты дазволілі вылучыць наступныя тыпы метанімічнага пераносу:

1) прадмет – дзеянне (*пагадненне* – ‘дакумент’ і ‘дзеянне’; *акцыя* – ‘каштоўная папера’ і ‘палітычнае дзеянне’);

2) аб’яднанне – сукупнасць асоб (*згуртаванне* – ‘грамадскае аб’яднанне’ і ‘людзі, што ўваходзяць у згуртаванне’; *асацыяцыя* – ‘форма аб’яднання’ і ‘члены арганізацыі’);

3) установа – сукупнасць асоб (*адміністрацыя* – ‘сукупнасць дзяржаўных органаў’ і ‘службовыя асобы кіравання’; *прэзідыум* – ‘кіруючы орган’ і ‘група асоб, выбраная для калегіяльнага вядзення, сходу, пасяджэння’).

Такім чынам, у тэрміналогіі міжнародных адносін прадстаўлены адзінкі ўсіх відаў лексіка-семантычнага спосабу ўтварэння. На ранніх этапах развіцця актуальнымі былі працэсы расшырэння і спецыялізацыі (звужэння) значэння. Храналагічна наступнымі былі метафарычныя і метанімічныя пераносы. Тэрміны, утвораныя лексіка-семантычным спосабам, прадстаўлены невялікай колькасцю адзінак. Аднак яны актыўна выкарыстоўваюцца для ўтварэння новых тэрмінаў марфалагічным, сінтаксічным спосабам, што садзейнічае развіццю і ўдасканаленню мовы для спецыяльных мэт на нацыянальнай аснове.

Скарачэнне

КГСБМ – Кароткі гістарычны слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Філ. «Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы»; склад. А. М. Булыка [і інш.]. – Мінск: Беларус. нав., 2015. – 1038 с.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Гринёв-Гриневич, С. В. Терминоведение: учеб. пособие / С. В. Гринёв-Гриневич. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 304 с.

2. Даниленко, В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
3. Косова, М. В. Терминологизация как процесс переосмысления русской общеупотребительной лексики: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М. В. Косова; Нижегород. гос. ун-т. – Нижний Новгород, 2004. – 51 с.
4. Матвеева, Л. А. Лексико-семантический способ образования терминов в английской криогенной терминологии / Л. А. Матвеева // Омский научный вестник. – 2006. – № 7. – С. 234–236.
5. Подколзина, Т. А. Метафора и типология терминосистем / Т. А. Подколзина // Филологические науки. – 1992. – № 3. – С. 90–100.
6. Прохорова, В. Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование) / В. Н. Прохорова. – М.: Филологический факультет, 1996. – 125 с.
7. Федорченко, Е. А. Становление и развитие терминологической лексики таможенного дела в русском языке: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Е. А. Федорченко; Моск. гос. обл. ун-т. – М., 2004. – 38 с.

Г. К. Чахоўскі,

кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства
філалагічнага факультэта БДУ

ВІРТУАЛЬНЫ ДЫСКУРС ЯК ЛІНГВІСТЫЧНАЯ КАТЭГОРЫЯ

На сённяшні дзень віртуальны дыскурс даследаваны недастаткова глыбока, што звязана ў першую чаргу з вывучэннем апасродкаванай камунікацыі праз інтэрнэт, якое пачалося зусім нядаўна. Пераважна з пазіцый псіха- і/або сацыялінгвістычнага падыходу даследуюцца асобныя жанры віртуальнага дыскурсу: чаты, форумы, сеткавыя канферэнцыі – тэарэтычныя ж аспекты спарадычна прадстаўлены ў асобных артыкулах, якія часта